

Ячейкою неорелігійних організацій являються секти, харизматическі лідери котрих здатні сховано деформувати психіку людини, цей отрицательний момент впливу зі сторони неорелігій може відпугнути частину сучасної молодіжї від релігійного світогляду взагалі, що на даний момент сучасному суспільству можливо і не потрібно.

Більшість існуючих у світі ідеологій і світоглядів уже во багатьох преуспіли на шляху самоствердження як носіїв істини. У реальності їх переконання занадто часто формувалися під впливом особистих представлень, переваг, інтересів лідерів.

Весь процес соціалізації до нинішнього часу був авторитарним, заснованим на ідеології, спрямованій на втрату особистого довіри до самого себе. А це є найпростішим і ефективним засобом, що дає можливість контролювати поведінку людей.

Для нас важливо, щоб у відношенні будь-якої ідеології, світогляду або вчення, було визначено: чи є їх основа по суті авторитарною і якщо так, то спробувати розібратися глибше в схованих механізмах авторитарного контролю, успішно функціонуючого на рівні менталітетів, віри і переконань.

У якій би незнайомій формі не предстало перед нами сьогодні здається новим світоглядом, які б нові цінності во не проповідувало, але якщо во створюється і впроваджується авторитарно, то во новизна – це лише маска. Авторитаризм умело ховається за багатьма очевидними істинами, деякі з котрих прийнято вважати священними. Соціально-філософський аналіз особистостей неорелігій доводить це. При цьому не можна не враховувати той факт, що в неорелігійних ідеях «Віри Бахаї», вчення Рерихов є парадигми загальнолюдських цінностей «Нового гуманізму», але всі во можуть бути визнані в суспільстві добровільно, без примусу. Нові ціннісні парадигми повинні представляти собою структуру, відкриту для обговорення і критики, щоб накопичуваний людьми досвід дозволяв во вдосконалювати.

Вивчення соціальних, психологічних, генетических коренів авторитаризму, во рухомих сил, дозволить людству розробити здорову стратегію во подолати. Виділення у філософії типології особистості, суттєвих сил особистості (потребностей, здібностей людини), інтелектуальної діяльності того або іншого напрямку, той або іншої інтенсивності, ступеня узгодженості першої і другої сигнальної системи, сугестивності і контрсугестивності, то є виділення власне біологічного ядра особистості, дає реальні можливості людству здійснити перехід у особистісній структурі суспільства еволюційного типу (5).

Література:

1. Благушкін Е.Г. Нові релігії як соціокультурний і ідеологічний феномен // Суспільні науки і сучасність. – 1996. – №15. – С.90–100.
2. Крамер Джемал, Олстед Діана. Маски авторитарності: ескізи про гурт. – пер. з англ. – М: Прогрес – Традиція, 2002. – 408 с.
3. Кретов Б.І. Політологічна теорія лідерства // Соціально-гуманітарні знання. – 2000. – №2. – С.84–101.
4. Оконська Н.Б. Антропогенез як майбутнє сучасного людства // Філософські дослідження. – 2000. – №2. – С.237–246.
5. Оконська Н.Б. Лицо історії – золоте сечення або цивілізація каннібалів. – Севастополь, изд. СевНТУ, 2003. – 232 с.
6. Поршнев Б.Ф. О началі людської історії (проблеми палеопсихології). – М., «Мисль», 1974. – 487с.
7. Психологічна типологія: хрестоматія. /Сост. К.В.Сельченко. – Мн.: Харвест, 2000 – 592 с. – (Бібліотека практичної психології).
8. Спасибенко С.Г. Біолого-генетическі основи соціальної структури людини // Соціально-гуманітарні знання. – 2002. – №3. – С.94–112.

Добролюбка Ю.А.

ІНСТІНКТИВНО-ГЕНЕТИЧНІ ПРОГРАМИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

Варто відзначити, що тема агресивності у радянській науці, по суті, була якщо не заборонена, то замовчувалася. Це природно – і сьогодні наше моральне почуття обурюється проти того, щоб розглядати агресію як невід'ємну частину людської культури [12]. Тим часом, досягнення етології у розумінні природи агресивності дуже вражаючі. І справа не тільки в тому, що людина виявилася дуже агресивною істотою, а в тому, що агресивність підкоряється своїм законам, дуже своєрідним і алогічним непередбаченим. Ці закони споконвічно впливають не тільки на поведінку кожної людини, включаючи політиків і військових, але і на поведінку суспільства і держави. Саме тому мета нашої роботи – простежити, яким чином інстинктивно-генетичні програми впливають на соціокультурну поведінку людини. Якщо держава підпадає під владу інстинктів, створених природним відбором для стада павіанів, і до того ж обзаводиться атомною зброєю, це дуже небезпечно. А якщо таких держав виявиться декілька, майбутнє світу може зависнути на волоску

[11].

Відомо, що саме слабке місце багатьох наук про людину – їхня замкнутість на один об'єкт, один зоологічний вид, в той час як у природі живе не один мільйон видів тварин, і усі вони різні. Одні з них (наприклад, людиноподібні мавпи), схожі на людей у силу близького генетичного споріднення. У людини і шимпанзе збігаються 95% тексту ДНК. П'ятивідсоткова розбіжність - результат незалежної еволюції протягом 10 млн. років. Інші тварини – в силу рівнобіжного з нами розвитку відвічно тих самих генетичних програм, а треті - конвергентно, тобто в подібних умовах і для подібних цілей у них і в нас виробилися дуже схожі пристосування, але їхня генетична основа різна. Так, коник, залучаючи самку, «пілікає на скрипці», утвореній ногою і крилами, дятел тарабанить дзьобом по дереву, а люди (як і всі примати) – голосом, за допомогою легенів, гортані і губ [6].

Етологія, як наука про інстинктивну (вроджену, яка має в основі генетичні програми) поведінку тварин, вивчає і розпізнає ці програми, а також просліджує їх перетворення в процесі еволюції. В етології встановлюється загальна генетична основа зовні не дуже подібних форм поведінки тварин, подібно тому, як у порівняльній анатомії виявляється загальне між передньою кінцівкою будь-якої хребетної тварини - плавцем риби, крилом птаха, рукою людини [3]. Залучення досягнень етології до рішення історико-соціальних і історико-культурних проблем представляється необхідним хоча б з погляду «совісті метода» (вираз Ф.Ніцше) [13].

Вважається встановленим, що для досягнення однієї і тієї ж мети у тварини є не одна програма, а цілий набір різних варіантів, багато з яких виникли в різний час. Програми поведінки створюються природним доборою так само повільно і поступово, як генетичні програми морфологічних ознак, і відмирають настільки ж повільно [7]. Програми, які стали непотрібними, можуть не зникати, а зберігатися як рудименти та атавізми, але при нагоді дають про себе знати. Так, майже кожна людина може викликати з задвірок генетичної пам'яті програму ворухіння вухами (вона не потрібна мільйони років). Тільки одній для цього необхідно потрудитися і потренуватися, а в іншій вуха заворушуються на першу вимогу [9].

Програми поведінки спрацьовують у відповідь на особливий сигнальний стимул, ознаки якого закладені в програму. Задача розпізнання в навколишньому світі вродженого сигнального стимулу для мозку складна, тому інстинктивні програми часто помиляються, запускаються по сигналах, які випадково несуть ознаки стимулу. Набір програм дій і образів вроджених стимулів утворюють систему переданих у спадщину знань про навколишній світ і правил поведінки в ньому. Тварина народжується на світ не «*tabula rasa*», і людина в цьому не виключення. Без програм мозок не здатний працювати. Якщо «немає відповідної програми, – вважає Н. Тінберген, – немає і скільки-небудь складної і ефективної поведінки» [15].

У цьому сенсі, з погляду етології, людина – лише один з величезного числа різних видів тварин. Багато особливостей людської поведінки, які вважаються унікальними чи загадковими, не виглядають такими, коли відомий цілий букет подібних і родинних зразків поведінки інших видів. Причому виявляється, що вроджену мотивацію своєї поведінки людина, як правило, не відчуває (їй здається, що вона сама так вирішила, так хоче, так треба), а пояснює звичайно плутано і невірно. Тому зі своїми об'єктами спеціаліст-етолог не може поговорити про їх поведінку – всі методи етології орієнтовані на зовнішні прояви поведінки. Застосування цього методу до людини (не важливо, що ти думаєш, важливо тільки, що ти зробив і у відповідь на який стимул) по-своєму плідно, особливо тим, що вдало доповнює досягнення гуманітаріїв, які аналізують у першу чергу думки і почуття [16].

Встановлено, що інформаційні закони життя неминуче передбачають можливість життєздатності живої системи тільки за рахунок обміну інформацією з іншими живими системами. А «воля» живої матерії, її ціль, полягає в тому, щоб знижувати свою ентропію. «Світ є воля», – писав А. Шопенгауер. Усі живі об'єкти мають почуття – приємні і неприємні. Приємні почуття зв'язані зі зниженням ентропії, і навпаки. По суті, це означає, що життя, у принципі, можливе тільки за чужий рахунок, – за рахунок іншого життя [14]. Тому основними інстинктивно-генетичними програмами, що лежать в основі соціокультурної поведінки, є агресивність, домінування та ієрархія. Без цих програм життя неможливе.

Сам факт того, що агресія є основною програмою життєзабезпечення будь-якої особини, був встановлений і доведений К. Лоренцем у книзі «Злість: природна історія агресивної поведінки» (1963). Тут доречно коротко простежити слідом за ним, наскільки це відкриття відповідає етологічній природі людини.

Давно підмічено, що дитина виявляє перші ознаки агресивності задовго до того, як навчається говорити. Діти (особливо хлопчики) починають встановлювати між собою ієрархічні відносини в перші роки життя; пізніше вони починають грати в ієрархічні ігри, а в 7-15 років утворюють між собою тверду пірамідальну структуру супідрядності. Якщо цим процесом не керувати, боротьба за владу в групах підлітків приймає жорстокі форми, найчастіше кримінальні. Схильність грати в ці ігри, як відомо, не проходить з віком. Більш того, деякі люди грають у них до старості, це стає сенсом їх життя. Причому грають всерйоз і включають у гру суспільство, державу та увесь світ [1].

У побутовому розумінні під агресією мається на увазі напад, причому, як правило, невинуватий, несправедливий. В етології термін «агресивність» зовсім нейтральний, він означає злість, ненависть, лють. Він не пофарбований ніяк - ні негативно, ні позитивно. Це означає, що побутове поняття і науковий термін не збігаються. Тим часом, саме побутове уявлення про сутність агресії обурює культурні і моральні почуття людини. Тому етологія і сьогодні може декому представлятися «людодержерською» наукою, яка оспівує і виправдовує жорстокість та загарбницькі війни (чим етологія, звичайно, ніколи не займалася) [5].

Агресія буває, як встановив К. Лоренц, двох типів – міжвидова та внутрішньовидова. Ці типи властиві всім живим організмам, у тому числі і людині [11].

Міжвидова агресія. У природі одні види неминуче нападають на інші. Але не всякий напад - це агресія. Коли вовк ловить зайця, мисливець стріляє качку чи рибалка ловить рибу, - це не агресивна поведінка, оскільки всі вони не відчують до жертви ні ворожості, ні страху, ні гніву, ні ненависті. Агресивна ж по-

ведінка викликається саме цими емоціями. Якщо собака виганяє знадвору незнайому людину - це агресія. І коли людина у відповідь кидає в нього камені - теж агресія, тому що обоє вони в цей момент ненавидять і бояться один одного. Коли дрізд проганяє від гнізда kota - це агресія з боку дрозда. Будь-яка тварина поводить стосовно тварини іншого виду агресивно тому, що вона її чимось дратує, загрожує їй (а також її території, гнізду, дитинчатам), просто незнайома та підозріло виглядає.

Об'єкт агресії може бути крупніше суб'єкта, а може і менше. У людини спалах агресивності може викликати і корова, що загородила дорогу, і муха, яка увивається навколо голови. Користь міжвидової агресії начебто б ясна: дрозду вигідніше атакувати кішку, чим дозволити їй з'їсти пташенят. Ясно і те, що така агресія супроводжується страхом: кішка зовсім не беззахисна, і атака може скінчитися для дрозда трагічно. Нападаючи на комаху, що кружиться навколо голови, людина теж побоюється - адже серед них є отрунні.

Внутрішньовидова агресія. Тим часом, у конфлікт неминуче вступають і особини одного виду. Можна не поділити їжу чи зручне для відпочинку місце. Живучи кожний на своїй території, різні види повинні виганяти конкурентів. Неминучі конфлікти через самку, дупло, нору і різноманітні інші причини.

Поява чи наближення іншої особини з неясними намірами неминуче викликає сторожкість (а це легка форма страху). Якщо наміри не прояснюються, найчастіше нічого іншого не залишається, як або утекти, або напасти першим. Те ж відбувається і з твариною, яка наближається. Вступаючи в конфлікт, обидві тварини відчувають страх. І разом з ним - приступ агресивності.

Будь-яка людина безстрашно лякає комара, який її вкусив, так само безстрашно вона може відіпхнути від себе чи прогнати геть і крупну тварину, але свідомо необразливу. Однак при зустрічі з твариною незнайомою чи здатною якимось за себе постояти, не говорячи вже про дійсно небезпечну, наша агресія супроводжується помітним для нас самих приступом страху. Багато людей знервовано відганяють павука чи ловлять забіглу до кімнати мишу. Вигнання бджоли чи оси супроводжується вже явним приступом страху. Конфлікт із маленькою собачкою може довести до серцебиття. Це означає, що агресія і страх взаємозалежні. Агресія завжди супроводжується приступом страху, а страх може переростати в агресію.

Якщо на групу тварин понаганяти страх, вони стають агресивніші. Те ж відбувається і з натовпом людей або з суспільством у цілому. Тому агресивно-боягузливий стан - самий небезпечний [4].

Етологія довела, що навіть при відсутності подразників агресивність або потреба зробити агресивний акт весь час зростає, як би накопичується. Поріг запуску агресії знижується, все більш дрібних приводів виявляється досить, щоб вона вирвалася назовні. Зрештою вона виривається без усякого приводу. Це вказує на синергетичну природу агресії.

К. Лоренц описав пару сімейних риб – цихлід, до яких в акваріум підселили третю цихліду. Тоді ця пара буде з нею битися, а між собою підтримувати самі добрі відносини. Якщо ж забрати об'єкт агресії, то через якийсь час самець почне нападати на самку. Можна розділити акваріум склом навпіл і в іншу половину помістити другу пару цихлід, тоді пари будуть ворогувати між собою через скло, і в результаті у середині кожної пари буде панувати мир. Якщо ж зробити скло напівпрозорим, то в обох парах виникнуть конфлікти [11].

Та ж накопичена агресія підриває зсередини маленькі замкнуті колективи людей. На зимівлю чи в експедицію виїжджають декілька дружних, поважаючих один одного людей, які твердо знають, що в таких умовах конфліктувати не можна. Проходить деякий час, і якщо немає зовнішнього об'єкта для прояву агресивності, люди в групі починають ненавидіти один одного, довго стримувана агресія зрештою знаходить самий дріб'язковий привід для великого скандалу. Відомо багато випадків, коли під час такого «експерименту» близькі друзі доходили до безглузлого убивства [8].

У звичайному житті агресивність будь-якої людини щодня розряджається через масу незначних конфліктів з багатьма людьми. Можна навчитися абияк керувати своєю агресивністю, але цілком усунути її не можна - це один з найсильніших інстинктів людини. Тому, якщо відгороджувати агресивну особистість від подразників, її агресивність не знижується, а тільки накопичується.

Накопичена агресивність рано чи пізно виривається назовні, навіть якщо ніякого подразника для неї немає. Вона просто переадресується якому-небудь іншому об'єкту. Птахи клюють землю чи листи, копитні буцають кущі. Люди вдаряють кулаком по столу, що-небудь розривають на частині, а деякі воліють бити посуд. Агресія переадресується також у тому випадку, якщо подразник цілком реальний, але страшний. У цьому випадку переадресована агресія служить одночасно і демонстрацією супротивнику: «Дивися, що я можу з тобою зробити». Дуже часто агресія переадресується живим об'єктам, як чужого виду, так і свого, аби вони не могли дати здачі.

Облаяний сідоком візник у колишній часи відразу бив батоком коня. Розгніваний хазяїн може штовхнути свого собаку. Чоловік, який одержав наганяй на роботі – виляти вдома свою дружину; розсерджена дружина – нагримати на дитину; дитина - вдарити кошеня. Переадресування агресії більш слабкому і ні в чому не винному партнеру по спілкуванню відіграє важливу роль у підтримці ієрархії [5].

При спілкуванні основним регулятором попередження агресії є демонстрація готовності до неї.

Дійсно, у своїй споконвічній формі агресія припускає напад на об'єкт, нанесення йому фізичного збитку чи навіть вбивство. Так, перші прояви агресії у дитини жорстокі: вона б'є руками мати по обличчю, штовхає, зненацька кусає. Пізніше дитина заміщає замахи на батьків демонстрацією: махає рукою, тупотить, кричить, а б'ється і кусається вже рідше.

В еволюції тварин відбувався подібний процес: агресивний напад змінювався демонстрацією погрози - можливості нападу. Особливо при сутичках особин того самого виду. Демонстрація, викликаючи в супротивника страх, дозволяє виграти сутичку, не прибігаючи до бою, дуже небезпечного для обох сторін. Фізичне протиборство заміняється психічним протистоянням [17].

Таким чином, розвинута агресивна поведінка, яка включає в себе багато погроз і дій, що лякають, корисна для виду. А для добре озброєних видів – просто рятівна. Тому, - стверджує Конрад Лоренц, - добре оформлена агресивна поведінка - одне з чудових створень природного відбору. Вона, власне кажучи, гуманна. Дійсно, вилаяти один одного, пригрозити кулаком через яку-небудь дурницю в багато разів вигідніше для кожного і всіх разом, чим битися, особливо якщо ворогуючи сторони озброєні [10].

Супротивника найпростіше налякати, показавши йому ті засоби захисту і нападу, які має даний вид тварин. Так, риби, загрожуючи, розсовують плавці і піднімають шипи; деякі встають у воді вертикально, виставивши зброю назустріч супротивнику. У плазунів, птахів і ссавців знаряддя нападу і захисту найчастіше розташовані на щелепах, і вони загрожують, розкриваючи пащі. Така форма погрози зручна при міжвидових конфліктах, оскільки вона всім зрозуміла. Людина при погрозі так само, як і мавпи, скалить зуби. Відомо, що при спілкуванні, особливо з незнайомою людиною, ми уважно дивимося не тільки їй в очі («дзеркало душі»), але й на рот. Рівний ряд великих, білих, блискучих зубів впливає на підсвідомість. В роті супротивника вони викликають повагу, а в роті приємної нам людини - підсилюють прихильність до неї.

Одна лише розкрита паща не може передати всі відтінки погрози, тому у багатьох видів вона супроводжується змінами зовнішнього вигляду голови: розширюються або звужуються очі, притискаються вуха, морщиться ніс, вигинаються губи, насуплюються брови, рухається шкіра на чолі і тімені. Досягається це за допомогою скорочення м'язів обличчя і голови. Якщо на шкірі є до того ж вирости чи пучки пір'їв, шерсті, та все це розфарбовано декількома кольорами, виходить цілий код сигналів про стан і наміри тварини, як щирі, так і мнимі [11].

Природний відбір наділив приматів дуже складною мімікою. Обличчя багатьох мавп сильно оголені, а шкіра яскраво розфарбована. У людини міміка теж багата, але частина лицьових м'язів ослаблена, обличчя не настільки рельєфне і не розфарбоване. Ворушити вухами і волоссям вона майже не може.

Недоліки мімічної інформації людина компенсує мовою. Але вроджені програми сприйняття міміки у людини все ще працюють, тому якщо вождь розфарбовує обличчя, він краще впливає на підлеглих. Бойове розфарбування воїнів, відновлюючи мавпячу рельєфність обличчя, робить його грізним і придушує супротивника. Тієї ж меті служать гребені з пір'їв [16].

Перебільшення осягу природний відбір використовує дуже часто. Погроза пащею часто супроводжується звуками - від шипіння багатьох плазунів до ревіння ссавців. Пісня самця птаха, якою би красивою вона нам не здавалася, теж містить погрозу іншим самцям. При загрозі людина інстинктивно кричить. Під час бою крик завжди вважався важливою зброєю психологічного стримування супротивника. В «Іліаді» Гомер, описуючи двобої, обов'язково відзначає тих героїв (Ахілла, Аякса), хто вмів одним страшним криком сповнити ворога панікою. Кричати «ура!» у рукопашному бої вимагають і сучасні статути піхоти. З розвитком мови стримування супротивника за допомогою ганьби стало дуже ефективним. Тому більшість людських побутових конфліктів лайкою і вичерпуються.

Пози «перебільшення». При зустрічі двох дорослих особин, одна з яких набагато більше іншої, кожній з них ясно, що хто крупніше – той сильніше. Тому в риб, земноводних, плазунів вроджена програма, яка говорить «той, хто більше тебе - сильніше тебе», відповідає дійсності. Ця програма попередньої оцінки сили супротивника є й у ссавців і птахів, ріст яких закінчується у певному віці, і тому різниця в розмірах дорослих особин не така велика [11].

Отже, для демонстрації агресії варто перебільшити свої розміри. Робить це хто як може. Дуже давній спосіб - надутися, набравши в себе побільше повітря. Людина перебільшує свої розміри, надуваючи груди при зустрічі із суперником. Ієрархічний ранг особливо важливий для військових. Щоб бути весь час «надутими», вони шиють собі спеціальні кітелі із шаром вати на груді. У багатьох народів товсті люди викликали повагу, тому вожді і начальники намагалися од'їстися якнайбільше – це вважалося престижним. Птахи перебільшують себе, розпушуючи пір'я, а ссавці - здіблюючи шерсть. У людини ця реакція атавістична, але в деяких людей при конфлікті «ворушитися волосся на голові».

Інший прийом перебільшення розмірів - випрямити ноги, підтягтися, високо підняти голову - усім добре знайомий на власному прикладі. Деякі чотириногі тварини при цьому встають на задні ноги. Той, хто виявився вище, одержує психологічну перевагу над суперником.

Перебільшити себе можна за рахунок високого гребеня над головою. Цей прийом є у всіх - від риб до птахів. Вожді і воїни теж його застосовують, надягаючи на голови високі шапки, шоломи, найчастіше увінчані гребенями, шишками, пір'ями, по суті, у бою незручними. І зараз офіцери прибігають до будь-яких хитрувань, щоб зробити собі кашкет з тулією якнайвище. Низькорослі чоловіки майже завжди намагаються носити туфлі з високими каблуками. Програма спрацьовує автоматично. Розум прекрасно знає, де кінчається в людини у військовому кашкеті маківка, а все рівно вона здається вище і значніше.

Перебільшення розмірів досягається і заняттям більш високої точки у просторі. Програма проста - достатньо змусити суперника дивитися знизу вгору, і він відчує себе нижче тебе. Коли птахи сідають на дерево, доміанти займають самі високі гілки, а за верхівку найчастіше борються. Постаменти, трони, трибуни та інші узвишся - обов'язковий атрибут влади всіх часів. Жоден цар, вождь, лідер чи керівник не спорудив заглибину як місце для своєї персони [5, 11].

Змусити підлеглих дивитися на тебе знизу вгору - простий і діючий засіб дати їм відчуття своєї переваги. Робиться це з однією метою – «принизити» супротивника. Так, при агресивній сутичці тварина, яка оцінила супротивника як більш великого, визнає психологічну поразку, і подальшої боротьби може не бути - один уступає іншому. Якщо ж справа доходить до боротьби, то в дуже багатьох видів ціль її - принизити супротивника в самому буквальному значенні цього слова: повалити або кинути на землю. Падіння може супроводжуватися фізичним збитком, а може бути і зовсім безболісним. Все рівно це - поразка, той, хто програє, повинен уступити.

При цьому слабкіший приймає позу підпорядкування, покірності та умиротворення. Він «складає зброю»: ховає шипи, хохли, пазури, зуби, роги і, щоб не лякати переможця, сам применшує свої розміри. Маленький, зігнутий, беззбройний супротивник не страшний. Страх залишає переможця, а з ним кінчається й агресивність. Багато тварин падають і перевертаються черевом нагору – принижують себе якнайсильніше. Людина виражає різну ступінь покірності, опускаючи голову, кланяючись, падаючи на коліна і, нарешті, валяючись в ногах. «Не буває ненависті до людини, поки вважаємо її нижче себе, – писав Ф. Ніцше, – і вона з'являється, коли вважаємо її рівною собі чи вище себе» [13].

Якщо програш ясний заздалегідь, тварина може при зустрічі з більш сильним супротивником відразу прийняти позу підпорядкування. У такому виді вона не страшна, і в супротивника не виникає агресії. Якщо вона, звичайно, не накопичилась в надлишку.

Є багато видів, озброєння яких так нищівно, а прийоми застосування настільки блискавичні, що дійсна бойова сутичка між суперниками закінчилася б смертю одного з них, а те й обох. Так, конфліктуючи, два самці отрутої гадюки змагаються, хто стане вище, і намагаються опустити («принизити») один одного, але не розкривають пасти. Більш того, вони так упевнені в дотриманні правил двобою, що нерідко повертаються потилицею до пащі супротивника, не боячись бути вкушеним.

Природний відбір виробляє у подібних видів заборону застосовувати зброю у внутрішньовидових сутичках. Систему інстинктивних заборон, що обмежують поведінку тварин, К. Лоренц назвав «моралеподібною поведінкою» чи «природною мораллю» [11]. Вона тим сильніше, чим сильніше від природи зброя тварини.

Добре озброєні тварини можуть довго загрозувати одна одній, а коли одна з них утомиться, вона різко змінює позу, підставляючи супротивнику для коронного бойового удару саме незахищене місце. Моральна заборона спрацьовує в переможця як удар струму: весь його гнівний запал випаровується, він відвертається від супротивника і ховає зброю [15]. Проаналізувавши багато видів, Лоренц більш 50 років назад зробив приголомшливий по простоті висновок: у сильної тварини буває сильна мораль, а в слабкої – слабка. Людина по своїй природній історії – дуже слабо озброєна тварина. Тому в людині споконвічно слабкі інстинктивні заборони, слабка природна мораль [11].

Беззбройний чоловік не може в сутичці нанести істотного збитку іншому: один втомиться бити, а інший завжди може утекти. Вроджені заборони людини відповідають цьому. Але згодом людина почала створювати та удосконалювати зброю, стала самим озброєним видом на Землі. Мораль же майже не змінилася. Тому що зброя удосконалюється за допомогою розуму (культури), який здатний прогресувати швидко, а вроджені заборони удосконалює природний відбір, що працює незмірно повільніше.

В принципі, у людини приблизно той самий набір програм (маленькі діти більше борються, чим б'ють один одного), але вони слабо ритуалізовані. У спорті боротьба проходить за всіма правилами, а повсякденна бійка двох чоловіків відбувається з порушенням вроджених заборон і виглядає бридкою в порівнянні з двобоєм деяких тварин. Людина винайшла багато страшних знарядь убивства і стала надзвичайно озброєна, – у цьому і є основне досягнення культури. Однак вона продовжує залишатися по своїх інстинктах такою самою, якими були її предки. Біда людини не в її високій агресивності, а в її недостатній споконвічній моральності – слабкому моральному оснащенні. Тому, на відміну від вовка чи змії, людина може вдарити або вбити переможеного суперника.

Крім заборони «не вбий», багато тварин підкоряються внутрішньовидовим заборонам: «не бити лежачого» суперника, який прийняв позу покірності, не торкати його дитинчат, не замірятися на чужу територію, чуже гніздо, чужу самку, не нападати зненацька або позаду, не віднімати і не красти їжу тощо. Ці заборони утворюють і так названу «загальнолюдську мораль», яка виявляється і загальнобіологічною. Звичайно, у різних видів ці заборони можуть бути як сильними, так і дуже слабкими. Людина народиться з мораллю, що дісталася їй від долюдських предків. Релігія і культура тільки розвивають в ній те, що є споконвічним [10].

Якби якийсь вид мав дуже сильну мораль і неухильно дотримувався всіх заповідей, він був би погано пристосований до середовища, що аж ніяк не таке ідеальне, щоб виконувалися моральні заборони. Самий загальний з таких обхідних шляхів моралі – поділ всіх всередині виду на «своїх» і «чужих». У відношенні до «своїх» заборони діють дуже сильно, а у відношенні до чужих – слабкіше або навіть взагалі знімаються. Тварина звичайно добре знає «своїх» – це можуть бути батьки, брати і сестри, партнери по зграї, мешканці загальної території тощо.

У людини програма «впізнання своїх» починає діяти дуже рано. Маленька дитина «своїм» посміхається, а на чужих супить брови, відмахується рукою, кричить «геть!». І пізніше цей пошук продовжується. Діти завжди вважають компаньйонів по групі «своїми», а іншу групу – чужою. І відразу стосовно чужого виявляється агресивність і порушуються моральні заборони. «Друзями» і союзниками автоматично стають вороги найближчих сусідів – таким чином, вони «послабляються». «Нашим ближнім є не сусід наш, а сусід нашого сусіда... – так вважає кожний народ» [13], – писав Ф. Ніцше. Люди залишаються під впливом цієї програми все життя, виділяючи «своїх» однокашників, сусідів, товаришів по службі, земляків, одновітців. На цій програмі заснована будь-яка демагогія, яка нацьковує одних людей на інших – іншого вигляду, класу, культури, національності, релігії, поглядів. Боротьба між «нашими» і «чужими» щодня описується в пресі і демонструється по телебаченню – боротьба держав, військових блоків, союзів, парламентських фракцій. Вона дуже наочна і її можна спостерігати щодня. Легко можна бачити, як поділ людей на «наших» і «чужих» знімає в людині інстинктивні заборони не наносити збитку ближньому. Етологічний зміст заклику Христа до загальної любові (у першу чергу не «своїх») полягає у тому, щоб позбавити вроджену програму матеріалу для пошуку чужих [5, 11].

Звільнена від моральних заборон людина не просто жорстока, вона витончено жорстока. Це виявля-

ється, насамперед, у будь-якого роду війнах. Систематичне вбивство представників власного виду – це чисто людське явище. У тваринному світі воєн майже немає, оскільки на внутрішньовидові вбивства у вищих тварин накладене тверде табу «природної моралі» [4]. Дуелі через самку чи місце ватажка, сутички через кормові угіддя ведуться за турнірними правилами і вкрай рідко призводять до загибелі однієї зі сторін. Ще більш рідкі бійки між цілими зграями тварин. Навіть у людей зброя, призначена тільки проти людини, з'являється лише в енеолітичну епоху: перше укріплене місто – Єрихон у Палестині – відоме лише близько 10 тис. років тому. Проте після цього війни між людьми стають чим далі, тим більше масовими і запеклими. Виходить, що війна не просто частина культури – вона її породження [12].

У свій час З. Фрейд спробував пояснити «внутрішньовидові» вбивства у людини, розділивши лібідо (сексуальну енергію підсвідомості) на дві антагоністичні сили: пристрасть до продовження роду (Ерос) і волю до загибелі (Танатос). Таким чином, Фрейд виділив «інстинкт смерті» [18]. Прийнято вважати, що ця концепція в нього виникла під впливом жорстокості Першої світової війни. Однак, вважає К. Лоренц, практика не підтвердила цю гіпотезу, оскільки вона суперечить суті життя і, з погляду етолога, зовсім невірна. Сам Лоренц установив, що агресія, спрямована на представників свого ж виду, властива всім вищим тваринам і не має нічого спільного з містичним «інстинктом смерті». Навпаки, це один з чотирьох головних інстинктів тварин, поряд з інстинктами харчування, розмноження і втечі. Коли він проявляється у нормі, то служить збереженню виду. По-перше, викликаючи свого роду «відштовхування» між тваринами одного виду, він змушує їх рівномірно розміщатися по зайнятій території, що вигідно з погляду розподілу джерел їжі. По-друге, він приводить до відбору для продовження роду найбільш сильних особин; у третій, він забезпечує захист потомства; по-четверте, створює соціальну ієрархію, необхідну для збереження виду. Нарешті, тільки у тварин, що володіють високою агресивністю, спостерігаються узи особистої прихильності – дружби і любові. Тому, пише К. Лоренц, - «якщо оцінити все це разом, то внутрішньовидова агресія зовсім не покажеться ні дияволом, ні нищівним началом, ні навіть «частиною тієї сили, що вічно хоче зла, але творить добро», - вона зовсім однозначно виявиться частиною організації всіх живих істот, яка зберігає їхню систему функціонування і саме їхнє життя. Як і все на світі, вона може зробити помилку – і при цьому знищити життя. Однак у великих здійсненнях становлення органічного світу ця сила призначена до добра... Обоє великих конструктора, Мінливість і Відбір, які ростять усе живе, саме грубу галюзь внутрішньовидової агресії вибрали для того, щоб виростити на ній квіти особистої дружби і любові» [11].

Тим часом, «... там, де відбір відбувається суперництвом родичів самим по собі, – там існує величезна небезпека, що родичі в сліпій конкуренції заженуть один одного в самі темні тупики еволюції», – попереджає К. Лоренц. Це попередження відноситься насамперед до виду *Homo sapiens*, всередині якого вже почали утворюватися так названі «псевдовиди». Мова йде не про раси чи етноси, а про те, що культурні розходження між людьми навіть різних професій можуть бути більш помітні, ніж між видами тварин [11]. У прикладі, який наводить Лоренц, приватні лікарі конкурують між собою за ділянки приблизно так само, як коралові риби або чаплі, але не звертають уваги на майстра по ремонту велосипедів, що оселився навпроти будинку одного з них: це – не конкурент. Але там, де не працюють механізми впізнавання «свого», перестають діяти і гальма природної моралі.

Чим вище розвинута культура, тим більшу розмаїтість людей і груп людей вона формує. У тварин в межах одного виду характери мало розрізняються: видові стереотипи поведінки впливовіше індивідуальних. А люди по своїх особистих і групових рисах відрізняються куди сильніше, ніж навіть види тварин. Можливо, тут перестає діяти внутрішньовидове табу. Крім того, тварині нема рації знищувати конкурента – його місце займе інший такий самий. Для людини ж такий сенс завжди є – особистість ворога і ворожа група унікальні і неповторні, їхнє знищення майже завжди корисне [17].

Тому людина, яка від природи озброєна слабо, природна мораль у якої слабка, є навряд чи не самим агресивним видом. Якщо самець риби цихліди, при відсутності зовнішнього ворога, розряджає свою агресивність на свою же самку, так, що навіть може її вбити [11], то для людини не потрібні навіть такі умови: «у мирній обстановці бойовнича людина нападає на саму себе» [13]. Але культура, призвана компенсувати її природну слабкість [2], дозволила їй доозброїтися в такі короткі (за біологічними мірками) терміни, що «гальма» інстинкту виявилися занадто слабкі. В результаті «протиріччя між породженням розуму – зброєю – і споконвічно слабкою моральною оснащенням людини призвело до того, що вона стала рідкісним явищем в біології: видом, смертельно небезпечним для самого себе» [4].

Втім, К. Лоренц зауважує, що культура разом з отрутою породила і протиотруту – «відповідальну мораль», не інстинктивну, а свідому. Це дозволило якщо не приборкати людську агресію, те хоча б тримати її в якихось рамках. За останнім даним, незважаючи на зростання щільності населення і вбивчої сили зброї, відсоток військових жертв протягом століть не тільки не зростає, але навіть небагато скорочується і коливається від 5 до 1% від чисельності населення [11]. Однак збільшується число жертв від масштабних соціальних катастроф серед незахищених верств населення – так, після здобуття незалежності Україна, в результаті політики ієрархічних верхів, втратила більше 3 млн. осіб, не беручи участь ні в яких війнах.

Джерела та література

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – Л., 1994. – 234 с.
2. Вишняцкий Л.Б. Введение в преисторию. – Кишинев, 2002. – 312 с.
3. Гардашук Т. Этология в системе наук. – К., 1991. – 212 с.
4. Дольник В.Р. *Homo militaris* // Знание-сила. – №1-3. – 1994. – С.28–34.
5. Дольник В.Р. Естественная история власти // Знание-сила. - №10-11. –1994. – С.23–26, 32–37.
6. Дольник В.Р. Пол – разгадка жизни или жизнь – разгадка пола? // Химия и жизнь. – № 9. – 1995. – С.56-76.

7. Дьюсбери Д. Поведение животных. Сравнительные аспекты. – М., 1981. – 416 с.
8. Зубов А.А. Естественная история древнего человечества // Природа. – №1. – 1998. – С.88–96.
9. Козинцев А.Г. Проблема грани между человеком и животными: антропологический аспект // Этнографическое обозрение. – №1. – 2001. – С.16–23.
10. Лоренц К. Человек находит друга. – М., 1971. – 456 с.
11. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – М., 1997. – 270 с.
12. Мосионжик Л.А. Человек перед лицом культуры. – Кишинев, 2002. – 392 с.
13. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Сочинения. В 2-х томах. – Кн.2. – М., 1990. – С.149–327.
14. Опарин А.И. О сущности жизни // Вопросы философии. – 1979. – № 4. – С.67–87.
15. Тинберген Н. Поведение животных. – М., 1987. – 684 с.
16. Тинберген Н. Социальное поведение животных. – М., 1995. – 568 с.
17. Файнберг Л.А. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. – М., 1980. – 458 с.
18. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М., 1992. – 356 с.

Петінова О.Б.

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

У більшості сучасних філософських течій в основу осягнення історії людства покладається цивілізаційний підхід, суть якого полягає в тому, що кожна цивілізація в процесі самовизначення, самоствердження і саморозвитку повинна відкрити й відтворити для себе заново і водночас збагатити своїм конкретним історичним поступом інваріантні цінності людства в цілому. При такому підході ступінь розвиненості, самоідентифікації і самореалізації певної нації визначається не через її порівняння із зовнішніми критеріями, а у відповідності з тим, яку відстань вона пройшла на шляху опредмечення своїх власних, вихідних, архетипних атрибутів і, водночас, на скільки вона збагатила загальнолюдські матриці культури. У цьому плані дослідження ментальності дає змогу глибше і детальніше з'ясувати своєрідність певного соціуму, його специфіку як історичного суб'єкта. Найістотніші ментальні ознаки виступають підґрунтям для розв'язання проблеми взаємодії загальнолюдських універсалій з національною системою норм і цінностей. Ці, на перший погляд, чисто теоретичні питання є сьогодні життєво значимими для України, мають конкретну спрямованість, включаючи процеси державотворення за універсальними зразками демократично розвинутих країн і, водночас, на ґрунті своїх національних засад.

На сьогоднішньому етапі до питань ментальності звертаються дослідники галузей різних наук. Зокрема, Т.М.Поплавська у своїх роботах намагається зрозуміти природу людини через аналіз двох основних складових елементів її внутрішнього світу: менталітету та світогляду. Внутрішній світ, елементами якого є і менталітет, і світогляд, відкриває для особистості "власний Всесвіт", "духовний планетарій", в якому можна моделювати будь-які варіанти світопорядку й особистісного життя в ньому [1].

І.Б.Кутусенко у творчих доробках доходить до висновку, що панівними світосприймальними настановами української душі є активно-рефлексивні настанови (включаючи аскезу) і безпосередня рефлексивна настанова, на базі якої пережита мить сприймається як домірна вічності. Релігійність розглядається як риса національного українського характеру, яка містить у собі ідеї соборності та гуманізму, що тісно пов'язана з менталітетом [2].

По-новому підходить до вирішення наукового завдання, яке полягає у соціально-філософському аналізі проблеми музичної ментальності як соціокультурного феномену Г.А.Джулай. У своїх роботах вона аналізує становлення і розвиток музичної ментальності як соціального явища, що відображає своєрідний розвиток суспільної свідомості. Крім того, розглядається проблема відповідності музичної ментальності суспільства творчості композиторів і виконавців, яка тісно пов'язана з задачами музичного виховання, розвитку художнього смаку і рівня духовності в цілому [3].

Ряд робіт О.В.Лісеєнко присвячені розгляду політичної ментальності як соціокультурного явища та фактора політичного буття українського соціуму. Проаналізовано історичні, суспільно-політичні, геополітичні фактори, які визначають специфіку української політичної ментальності, виявляються прояви політичної ментальності в процесі політичної модернізації України [4].

Пошуки специфічного змісту ментальності й менталітету як одного з складових духовної культури суспільства, здійснюються істориками, філософами, політологами, культурологами, етнографами та іншими категоріями вчених, що дало поштовх до виникнення широкого розмаїття теоретичних концепцій та світоглядних парадигм стосовно цього питання. Однак, на наш погляд, доцільним буде ще раз звернутися до аналізу зазначеної проблеми з метою соціально-філософського осмислення і узагальнення ментальності та менталітету як соціокультурних феноменів, простежити їх глибинні взаємозв'язки з іншими соціальними явищами.

Гуманітарна наука ХХІ століття характеризується двома метаморфозами - лінгвістичним переворотом (вчені вже не розглядають мову як простий засіб пізнання, а рахуються з тими ефектами, які народжені культурно-історичним походженням цього засобу) та зміщенням інтересу досліджень від "центральної" області дійсності до "периферійних": від високої політики - до повсякденного життя, від науки - до віри і окультизму, від свідомого - до безсвідомого тощо. Наслідком цього відцентрування стала поява кількох нових напрямків, до яких належить і вивчення ментальності.

Своїми витоками цей напрямок сягає досліджень Дж.Віко та І.Г.Гердера. І хоча термін "ментальність" зароджується в надрах історичних наук, зокрема, він використовувався Р.Мерсоном ще у 1856 році, однак